

**EL FOMENT PÚBLIC DELS SISTEMES ALIMENTARIS LOCALS: BASES
JURÍDIQUES DES DEL DRET A L'ALIMENTACIÓ ADEQUADA**

**PUBLIC PROMOTION OF LOCAL FOOD SYSTEMS: LEGAL BASIS FROM
THE RIGHT TO ADEQUATE FOOD**

ORIOI BERENGUER I PIÑOL

Advocat

oberenguer@advocatslleida.org

Data de recepció: 2 de maig de 2024 / Data d'acceptació: 5 de juny de 2024

RESUM: Cada vegada hi ha més consens sobre el paper dels sistemes alimentaris globalitzats com a responsables indirectes de moltes violacions del dret a l'alimentació adequada (DAA). Aquest article té com a objectiu explorar diferents vies hermenèutiques de la regulació del DAA per establir un recolzament jurídic que serveixi de base per a les polítiques públiques de foment dels sistemes alimentaris locals. Per a això, serà necessari revisar les etapes i visions associades que han ocorregut per definir el DAA tal com l'entenem ara, així com analitzar els elements del mateix i les obligacions dels Estats que serveixen com a catalitzadores de cadascun d'aquests elements. La disponibilitat alimentària, entesa com a present i futura, i per tant vinculada a la sostenibilitat del sistema alimentari, es converteix en el context climàtic actual en un element clau per convertir DAA com a pedra angular de la transformació dels sistemes alimentaris en clau local, així com l'accés segur i l'adequació tan cultural com nutricional, que troba en els ecosistemes locals la seva garantia.

RESUMEN: Cada vez hay mayor consenso sobre el papel de los sistemas alimentarios globalizados como responsables indirectos de muchas violaciones del derecho a la alimentación adecuada (DAA). Este artículo tiene como objetivo explorar diferentes vías hermenéuticas de la regulación del DAA para establecer un apoyo jurídico que sirva de base para las políticas públicas de fomento de los sistemas alimenticios locales. Para ello, será necesario revisar

las etapas y visiones asociadas que han ocurrido para definir el DAA tal y como lo entendemos ahora, así como analizar los elementos del mismo y las obligaciones de los Estados que sirven como catalizadoras de cada uno de estos elementos. La disponibilidad alimentaria, entendida como presente y futura, y por tanto vinculada a la sostenibilidad del sistema alimentario, se convierte en el contexto climático actual en un elemento clave para convertir a DAA como piedra angular de la transformación de los sistemas alimentarios en clave local, así como el acceso seguro y adecuación tanto cultural como nutricional, que encuentra en los ecosistemas locales su garantía.

ABSTRACT: There is an increasing consensus on the role of globalized food systems as indirect contributors to many violations of the right to adequate food (RtAF). This article aims to explore different hermeneutic paths for the regulation of RtAF to establish a legal framework that serves as a foundation for public policies to promote local food systems. To achieve this, it will be necessary to review the stages and associated visions that have occurred to define RtAF as we understand it now, as well as to analyze its elements and the obligations of States that act as catalysts for each of these elements. Food availability, understood as both present and future and thus linked to the sustainability of the food system, becomes in the current climate context a key element to make RtAF the cornerstone of the transformation of food systems in a local context, as well as secure access and cultural and nutritional adequacy, which find their guarantee in local ecosystems.

PARAULES CLAU: Dret a l'alimentació adequada – Sistemes Alimentaris Locals – Sostenibilitat Alimentària –Canvi Climàtic.

PALABRAS CLAVE: Derecho a la alimentación adecuada – Sistemas Alimentarios Locales – Sostenibilidad Alimentaria – Cambio Climático.

KEYWORDS: Right to Adequate Food – Local Food Systems – Food Sustainability – Climate Change.

SUMARIO: I. INTRODUCCIÓ. II. LA MULTIDIMENSIONALITAT DEL DRET A L'ALIMENTACIÓ ADEQUADA A TRAVÉS DE LLURS ELEMENTS: DISPONIBILITAT, ACCÉS, ADEQUACIÓ I PARTICIPACIÓ. III. LES OBLIGACIONS DELS ESTATS QUE EMANEN DEL DRET A L'ALIMENTACIÓ ADEQUADA, DIRECTRIUS VOLUNTÀRIES I EL SEU VINCLE AMB LES POLÍTIQUES PÚBLIQUES. IV. SISTEMES ALIMENTARIS LOCALS: DEFINICIÓ I RELACIÓ AMB LA SOBIRANIA ALIMENTÀRIA I EL DRET A L'ALIMENTACIÓ. V. LA PROMOCIÓ DE SISTEMES ALIMENTARIS LOCALS DES DE LA PERSPECTIVA JURÍDICA DEL DAA. VI. CONCLUSIONS. VI. BIBLIOGRAFIA.

I. INTRODUCCIÓ

Els estudis sobre el Dret a l'Alimentació Adequada, d'ara endavant (DAA), han estat en la seva majoria focalitzats en la dimensió social del mateix, posant tot l'èmfasi en l'accessibilitat econòmica dels aliments privada d'aquesta a milions de persones arreu del planeta. Aquest factor, sens dubte, lligat a les fams que s'han succeït al segle XX, ha estat el motor necessari per arribar a la fita de la regulació del DAA com a base per acabar amb la pobresa alimentària. Però això, no obstant això, ens planteja un interrogant: per què la generació d'un nou dret social autònom per garantir l'alimentació si l'únic rerefons que envolta el seu no compliment és l'accés econòmic als aliments? En altres paraules, hi ha lloc per un nou dret per a aquesta finalitat en un ordenament jurídic internacional que ja ha desenvolupat drets econòmics com el dret al treball o a la Seguretat Social?

No es pot entendre el procés de normativització del dret a l'alimentació a nivell internacional, i en alguns casos, a nivell estatal i regional, sense la imbricació epistemològica d'aquest amb els contextos històrics que han aportat significats diversos a la fam en base a les seves causes.¹ De la consideració de la fam

¹ GARCIA JUANTEY, Ana. Un enfoque integrado del Derecho a la Alimentación y la Seguridad Alimentaria en el marco del Desarrollo Sostenible. Tesis Doctoral. Universidad Pompeu Fabra, 2015.

com a escassetat alimentària, donant carta de naturalesa a les tesis malthusianes que incideixen en la progressió més ràpida de la població mundial que la capacitat de generar recursos alimentaris, es va passar a la teoria de les titularitats d'accés d'Amartya Sen², en un context d'increment de la productivitat alimentària generat per la revolució verda, que va implementar sistemes agraris basats en la producció intensiva i en l'ús abusiu d'agroquímics. Això va provocar una revisió de les teories decrementistes en favor de la necessitat d'habilitar institucionalment les capacitats dels individus per accedir als aliments, dels quals ja no es podia posar en dubte la seva disponibilitat suficient per alimentar de forma adequada el conjunt de la població mundial.

Finalment, el moment actual se'ns presenta de forma dicotòmica: disponibilitat futura d'aliments i sostenibilitat alimentària com a principals vectors que han de condicionar les polítiques alimentàries d'ara en endavant en un context de creixement poblacional. A més a més, tenint en compte l'evidència que el sistema alimentari és receptor dels efectes del canvi climàtic generant problemes cada cop més intensos en la producció dels aliments però, sobretot, amb la certesa que el sistema alimentari es configura en l'actualitat com una de les principals causes i motors que impulsen i acceleren el canvi climàtic. La seguretat alimentària, present i futura, passa per reprendre el debat malthusià³ en un context on ja no hi caben més revolucions verdes en un planeta al límit de col·lapse climàtic, i passa per redefinir les polítiques sistèmiques alimentàries, englobant totes les fases de la cadena alimentària. El foment de sistemes alimentaris locals podria esdevenir una de les pedres angulars d'una nova manera d'entendre la producció i el consum des de l'òptica de la sostenibilitat i la d'un accés més estable i segur als aliments. El dret a l'alimentació adequada cal ser llegit d'acord amb aquestes noves coordenades sobre les que es dibuixaran els grans reptes del segle XXI en matèria de seguretat alimentària. La necessitat de revisitar i interpretar el DAA d'acord amb el context històric present i futur ens porta a incorporar en les

² SEN, A. (1981), *Poverty and Famines. An Essay on Entitlement and Deprivation*, Oxford University Press, Oxford.

³ GARCIA JUANTEY, Ana (2015). Pàg. 41-44.

conseqüències jurídiques de la seva observació el foment de sistemes alimentaris locals des de les administracions competents als diferents nivells.

Aquest article pretén fer una aproximació al contingut jurídic actual del DAA i analitzar les obligacions jurídiques que se'n desprenen cap a les administracions competents en les àrees que engloba la política alimentària. Per això es vol començar amb un anàlisi dels elements que configuren el DAA (disponibilitat, accés, adequació i participació) en base a una contextualització històrica que mereix una nova lectura i determinació dels reptes que es plantegen en la nostra etapa per al seu compliment. Seguidament, en el punt tercer s'analitzaran les obligacions governamentals que es defineixen en l'Observació General 12⁴ (OG 12) emesa pel Comitè de Drets Socials, Econòmics i Culturals (CDESC) són les de permetre, respectar i realitzar, anàlisi que es fa d'acord amb la finalitat de fer efectius els elements del DAA. En el punt quart, es proposa una distinció conceptual entre conceptes afins com sobirania alimentària i Sistemes Alimentaris Locals (SAL) i es dibuixen les línies mestres que interrelacionen els mateixos amb el DAA. Finalment en el punt cinquè, es fa una breu introducció als SAL per tal d'obrir un camí hermenèutic que ens porti a la consideració que l'efectivitat del DAA necessita de la incorporació del foment públic dels SAL en les obligacions de les administracions.

II. LA MULTIDIMENSIONALITAT DEL DRET A L'ALIMENTACIÓ ADEQUADA A TRAVÉS DE LLURS ELEMENTS: DISPONIBILITAT, ACCÉS, ADEQUACIÓ I PARTICIPACIÓ

La normativització del Dret a l'Alimentació troba el seu inici com a dret derivat a l'art. 25 de la Declaració Universal dels Drets Humans⁵, que tot i no ser un

4 Comité DESC. Observació General núm. 12. E/C.12/1999/5 12 de maig de 1999. Disponible a tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=E%2FC.12%2F1999%2F5&Lang=es

5 Art. 25 Declaració Universal dels Drets Humans: "Tota persona té dret a un nivell de vida adequat que li asseguri, així com a la seva família, la salut i el benestar, i especialment l'alimentació, el vestit, l'habitatge, l'assistència mèdica i els serveis socials necessaris; té també

instrument vinculant des del punt de vista jurídic si que indicava principis programàtics per al futur organisme de les Nacions Unides per al desplegament normatiu vinculant per als estats. Aquesta va arribar amb l'aprovació del Pacte Internacional dels Drets Socials, Econòmics i Culturals (PIDESC), que es va aprovar el 1968, un tractat internacional multilateral en el marc de l'Organització de les Nacions Unides que positivitzava per primer cop drets de caràcter socioeconòmic a nivell internacional i en què l'art. 11.2 establia de forma indirecta el reconeixement del dret a l'alimentació⁶. Amb aquests instruments s'establia el que Christophe Golay entenia com la fase de reconeixement d'un nivell de vida suficient (art. 25 DUDH) i un dret d'estar protegit contra la fam (Art. 11 PIDESC)⁷.

L'entrada en vigor del PIDESC es va fer esperar fins a 10 anys després, el 1976, i per molts aquesta es va presentar amb mecanismes d'efectivitat molts escassos i es va criticar la doble escala de drets que es va establir en relació al Pacte de Drets Civils i Polítics (PIDCP) que es va aprovar el mateix any i que

dret a assegurances en cas de desocupació, malaltia, incapacitat, viduïtat, vellesa o altres casos de pèrdua dels seus mitjans de subsistència per circumstàncies independents de la seva voluntat". Declaració disponible a <https://www.un.org/es/about-us/universal-declaration-of-human-rights#Art%C3%ADculo%2011>.

6 Art. 11 PIDESC: "1. Los Estados Parte en el presente Pacto reconocen el derecho de toda persona a un nivel de vida adecuado para sí y su familia, incluso alimentación, vestido y vivienda adecuados, y a una mejora continua de las condiciones de existencia. Los Estados Parte tomarán medidas apropiadas para asegurar la efectividad de este derecho, reconociendo a este efecto la importancia esencial de la cooperación internacional fundada en el libre consentimiento.

2. Los Estados Parte en el presente Pacto, reconociendo el derecho fundamental de toda persona a estar protegida contra el hambre, adoptarán, individualmente y mediante la cooperación internacional, las medidas, incluidos los programas concretos, que se necesitan para:

a) Mejorar los métodos de producción, conservación y distribución de alimentos mediante la plena utilización de los conocimientos técnicos y científicos, la divulgación de principios sobre nutrición y el perfeccionamiento o la reforma de los regímenes agrarios de modo que se logren la explotación y la utilización más eficaces de las riquezas naturales;

b) Asegurar una distribución equitativa de los alimentos mundiales en relación con las necesidades, teniendo en cuenta los problemas que se plantean tanto a los países que importan productos alimenticios como a los que los exportan.

7 GOLAY, Christophe. Droit a l'alimentation et accès à la justice. Ed. Bruyillant. Brussel-les, 2011. Pàg. 49. La incorporació del dret a estar protegit de la fam va ser una llarga reivindicació de la FAO i del seu director que van reclamar que el PIDESC l'incorporés establint obligacions jurídiques concretes als estats per fer-lo efectiu tal i com vam quedar redactat a l'apartat 2 de l'art 11 PIDESC.

va inaugurar una etapa de constitucionalització d'aquests, a diferència dels drets socials, econòmics i culturals que sempre es van moure sempre en el terreny dels principis rectoris i programàtics de les polítiques públiques, malgrat que, part de la doctrina, es va determinar en fer un exercici hermenèutic favorable a la posada al mateix nivell totes dos famílies de drets (Principis de Limburg sobre els drets socials, econòmics i culturals).

Tanmateix, no es pot parlar d'una definició de dret a l'alimentació autònoma fins a l'aprovació de l'OG 12 pel CDESC. Aquesta va arribar després de l'encàrrec inscrit en la Declaració de la Cimera Mundial de Roma per la Seguretat Alimentària i el seu Pla d'Acció aprovat en la mateixa.⁸ En l'objectiu 7.4 establia:

“Esclarir el contingut del dret a una alimentació suficient i del dret fonamental de tota persona a no patir fam, tal com es declara en el Pacte Internacional de Drets Econòmics, Socials i Culturals i altres instruments internacionals i regionals pertinents, i prestar especial atenció a l'aplicació i a la realització plena i progressiva d'aquest dret com a mitjà per aconseguir la seguretat alimentària per a tots.”

De la declaració se n'extreuen algunes conclusions de la Cimera i que sembla que han d'inspirar les polítiques públiques per tal d'erradicar la fam. La pobresa continua sent l'obstacle principal de l'exercici del dret a l'alimentació i apunta que si bé s'ha guanyat capacitat per a la producció dels aliments, en caldrà produir de més qualitat i de forma sostenible.

Del mandat final de la Cimera en va emanar la OG12 de l'article 11 del PIDESC⁹ el qual davant les diversitats interpretatives que presentava l'article i davant una situació de cronificació de la fam al món – amb 840 milions de persones afectades segons estableix el mateix document- pretén esclarir el

⁸ <https://www.fao.org/3/w3613s/w3613s00.htm>

⁹ Observació General núm. 12 de l'article 11 del Pacte Internacional de Drets Socials, Econòmics i Culturals (PIDESC) sobre el dret a l'alimentació adequada. Document E/2000/22. Es pot consultar en la seva totalitat a <https://www.escri-net.org/es/recursos/observacion-general-no-12-derecho-una-alimentacion-adeuada-articulo-11>.

contingut del dret i establir l'escala d'obligacions dels diferents agents implicats, principalment dels estats.

Deixant de banda, en aquest punt, com es canalitza formalment el compliment del dret a l'alimentació a través de les obligacions que es descriuen en l'OG12, resulta necessari, d'acord amb la finalitat de l'article, fer primer un breu anàlisi dels elements substantius que s'incorporen en la definició feta pel CDESC en aquest text jurídic per veure després quines conseqüències té en les mesures que cada govern pretén aprovar per tal de fer-lo efectiu.

Una de les característiques principals que se'n extreu és la multidimensionalitat del dret. Malgrat la seva adscripció conceptual que es fa de forma majoritària com a dret de protecció social de les persones que pateixen pobresa alimentària¹⁰, i per tant, cap a les capes de la societat amb notes de vulnerabilitat socioeconòmica, la realitat és que el DAA presenta molts elements que incorporen altres dimensions com són la producció i el consum alimentari, la mediambiental o, fins i tot, la sanitària. Una mirada a les disposicions que en regulen el contingut ens ajuda a escatir-ne la seva naturalesa i a delimitar-ne uns contorns materials atípicament difusos.

En la descripció del contingut del DAA que té lloc en la OG12 de l'art. 11 PIDESC¹¹ hom en dedueix cinc elements (que varien en funció de la interpretació que cada autor en fa degut a un redactat poc sistemàtic en aquest sentit): disponibilitat, sostenibilitat, accés (econòmic i físic), adequació i participació. La semàntica de cadascun d'aquests ens obra la porta a les diferents dimensions sobre les que opera el DAA.

¹⁰ La mateixa OG12 estableix com a causa principal de la fam la falta d'accés als aliments i no la seva producció insuficient fent seva la teoria de les capacitats de Sen que han inspirat en gran mesura l'avanç normatiu del DAA. L'OG 12 es pronuncia així en la seva introducció: "El Comitè observa que tot i que els problemes de fam i malnutrició solen ser especialment aguts en els països en desenvolupament, la malnutrició, la subnutrició i altres problemes relacionats amb el dret a una alimentació adequada i el dret a estar protegit contra la fam existeixen també en alguns dels països econòmicament més desenvolupats. Bàsicament, les arrels del problema de la fam i la malnutrició no estan en la falta d'aliment sinó en la falta d'accés als aliments disponibles, per part de grans segments de la població del món entre altres raons, a causa de la pobresa."

¹¹ Observació General núm. 12, punts 6-11.

La disponibilitat

Segurament en el moment de la redacció de l'OG12 la disponibilitat d'aliments suficients no era la principal preocupació del CDESC que tenia posat l'enfoc en la mala distribució d'aquests i la manca d'accés de moltes persones als aliments. Malgrat això, la seva inclusió no deixa de ser un pilar bàsic en la formulació del DAA establint una clara vinculació en les polítiques públiques agroalimentàries, superant els límits de les polítiques socials. En el text legal, la disponibilitat es defineix de la següent manera:

“Per disponibilitat s'entenen les possibilitats que té l'individu d'alimentar-se ja sigui directament, explotant la terra productiva o altres fonts naturals d'aliments, o mitjançant sistemes de distribució, elaboració i de comercialització que funcionin adequadament i puguin traslladar els aliments des del lloc de producció a on sigui necessari segons la demanda”

Per tant, l'element de la disponibilitat es configura com un requisit necessari per tal que es pugui garantir el DAA. Sense aquesta, ens trobaríem en una situació d'inseguretat alimentària. Malgrat que des de finals de segle no s'hi presta la deguda atenció, almenys en el món desenvolupat, i sempre des d'una nova mirada que posa més èmfasi en la distribució equitativa dels aliments com a font principal de la garantia del DAA, darrerament hem tingut episodis disfuncionals del mercat dels aliments a nivell global, com durant la crisi de preus alimentaris del 2008 o els primers mesos de la COVID19, que obliga a prendre's seriosament aquest tema. Concretament la crisi de 2008¹² va generar la reflexió per part del Relator Especial del Dret a l'Alimentació de la necessitat de prioritzar la producció local i certs nivells d'autosuficiència per no repetir situacions de falta d'abastiment a nivell nacional.¹³

¹² FAO. *Estado de la inseguridad alimentaria en el mundo 2009*. Roma, 2009. La crisi de 2008 va tenir entre altres causes l'especulació amb la producció alimentària, l'augment de preus per ocasionat per manca d'oferta i per un augment de demanda a nivell global, així com un increment de costos per la dependència de fertilitzants i combustibles per a la producció agrària.

¹³ GOLAY, Christophe. *Droit a l'alimentation et accès à la justice*. Ed. Bruyillant. Brussel·les, 2011. (pàg 73).

La disponibilitat implica, per tant, que es pugui obtenir els aliments necessaris, en quantitat i qualitat, produint directament de la terra, de la ramaderia, pesca, caça o recol·lecció i que, a més a més, estiguin disponibles per a la seva venda en els mercats i comerços¹⁴.

L'accessibilitat

En la línia argumental i justificativa que el CDESC ha anat assumint sobre el dret a l'alimentació i dels principals motius pels quals no es garanteix, l'OG12 estableix com a segon element angular l'accessibilitat dels aliments. Aquesta la defineix en dos subapartats¹⁵:

Primer es defineix l'accessibilitat econòmica, com aquella implicació que permet a totes les persones i famílies, sigui quina sigui la seva situació econòmica poder obtenir els aliments necessaris. A més a més, es destaca que aquesta accessibilitat no ha d'anar en detriment de l'exercici d'altres drets fonamentals (com podria ser l'habitatge) o altres necessitats bàsiques (com podria ser la roba).

En segon lloc, fa un esment força important, el de l'accessibilitat física, entesa com el dret a no ser privat dels aliments a les persones en situació de vulnerabilitat física (lactants, persones grans, persones amb discapacitat...). A més a més des de la FAO es completa la definició ¹⁶ incorporant aquelles persones que poden tenir dificultats per obtenir els aliments adequats per la seva situació geogràfica, o per què es troben en situació d'emergència, de conflicte bèl·lic o desastres naturals.

L'adequació

Com el mateix nom del dret indica, l'adequació també és un element central quan parlem de l'alimentació des d'una perspectiva de drets. L'OG12 (apartat

¹⁴ FAO. El derecho a la alimentación adecuada. Folleto Informativo N° 34. Roma, 2010.

¹⁵ Observació General Núm. 12 (apartat 13).

¹⁶ FAO. El derecho a la alimentación adecuada. Folleto Informativo N° 34. Roma, 2010. Pàg. 10

6) comença definint el contingut del DAA expressant d'una manera diàfana que no "s'ha d'interpretar de forma estreta o restrictiva assimilant-ho a un conjunt de calories, proteïnes i altres elements concrets". Amb aquesta exclusió sembla clara la intenció del legislador d'incorporar la nutrició equilibrada en l'àmbit material del dret, convertint el DAA en un dret que va més enllà del dret a estar protegit de la fam que consagrava l'art. 11 PIDESC.

La FAO¹⁷ va una mica més enllà desglossant el concepte d'adequació i de les implicacions que n'emanen. Afirmar que l'alimentació ha de satisfer les necessitats de dieta tenint en compte l'edat de la persona, les seves condicions de vida, salut, ocupació, sexe etc. Afirmar que els aliments no han d'aportar només gran quantitat d'energia (basada en gran part en hidrats de carboni), sinó que també ha d'incorporar els nutrients essencials, per tal d'evitar malalties com l'obesitat i garantir, en el cas dels nens, un desenvolupament físic i mental correcte. A més a més, inclou en el contingut de l'adequació, la seguretat dels aliments, és a dir, que aquests siguin innocus per a la salut de les persones que els ingereixen. Finalment, introdueix el subconcepte d'adequació cultural, la qual descriu com la prescripció que l'alimentació no vagi en contra dels imperatius religiosos de les persones i que culturalment sigui acceptat¹⁸.

La sostenibilitat

D'una manera menys explícita que la disponibilitat suficient d'aliments, l'OG12 planteja com a element del DAA la sostenibilitat. I ho fa, entenent la sostenibilitat tan mediambientalment, quan expressa la necessitat que la seguretat alimentària estigui garantida també per les generacions futures, com socialment, pensant en l'accés segur i estable de totes les persones, que

¹⁷ FAO. El derecho a la alimentación adecuada. Folleto Informativo N° 34. Roma, 2010 (pàg. 10).

¹⁸ STEEL, Carolyn. Sitopia, How Food Can Save the World. Ed. Chatto&Windus. Londres. 2020. L'autora descriu com el menjar s'incorpora en el paradigma cultural de les persones fins al punt que la no adequació pot portar a la inanició. Posa l'exemple de cultures que han elaborat la seva alimentació en base a les patates dolces i que en les societats occidentals reben ajuda alimentària a base de derivats del blat, que no és considerat aliment per la seva cultura (pàg. 28),

deixem per al proper punt. Per tant, aquest és l'element que aglutina la disponibilitat i l'accés (com també l'adequació pensant en una alimentació de qualitat de forma sostinguda en el temps) plantejant com un imperatiu la seva perdurabilitat indefinida obligant als sistemes alimentaris presents que no hipotequin el dret a abastir-se una alimentació adequada a les futures generacions¹⁹.

Una derivada essencial de la sostenibilitat es troba en la forma en què es produeixen els aliments, amb una clara referència a com els sistemes productius que han imperat les darreres dècades estan esgotant els recursos naturals necessaris per poder continuar elaborant aliments, com la terra, l'aigua, o la biodiversitat, que té un pes substantiu en la conservació dels ecosistemes que ens permeten ser resilents davant el canvi climàtic.²⁰

La participació

No trobem en les fonts directes del DAA com són el PIDESC o l'OG12 una definició de la participació com a element del dret a l'alimentació. Però si que podem fer una interpretació d'acord amb l'enfocament de drets sobre l'alimentació que ens planteja el fet de passar del concepte de Seguretat Alimentària a la definició del DAA com a dret humà. I és des d'aquest enfocament que s'incorpora la participació com a element constitutiu del DAA.

Per alguns autors la realització del DAA només es pot fer des de bases democràtiques de la societat, obrint les portes a la participació directa de les

¹⁹ FILLOL MARZO, Adriana. La Agroecología como instrumento para alcanzar el derecho humano a la alimentación adecuada i una gestión sostenible de los recursos naturales. Manual Haciendo realidad el Derecho a la Alimentación en España. Ed. Egregius. Madrid, 2018. Pàg. 147.

²⁰ MARTÍN LÓPEZ, M.A. (2023). La necesidad de unificar y reforzar la protección jurídica de la agrobiodiversidad en el orden internacional. Revista Catalana de Dret Ambiental, Vol. XIV, Núm. 2, pàg. 1-38. L'autor defensa que "podem argumentar que la agrobiodiversitat contribueix a garantir un subministrament regular i permanent d'aliments de manera més segura, especialment a llarg termini, la qual cosa, com es sap, és un component positiu i necessari per a la seguretat alimentària i el dret a l'alimentació" i que per tant es fa necessària incloure-la en el contingut del Dret a l'Alimentació

persones titulars²¹ citant fonts oficials de la FAO com les Directrius Voluntàries per a la realització del Dret a l'Alimentació.²² Altres autors posen èmfasi amb el paper derivat de l'enfocament de drets que obliga a l'estat a establir l'imperi de la llei, la transparència i la participació dels ciutadans per definir l'estratègia per aconseguir els objectius²³. José Luís Vivero Pol i Pablo Ramírez destaquen com l'enfocament de DAA complementa els elements de la seguretat alimentària com la disponibilitat, l'accés i l'estabilitat al tenir en compte la dignitat humana i l'adequació cultural, així com l'enfortiment mitjançant la participació.²⁴

És a través dels elements que hem analitzat que escatim la naturalesa multidisciplinària del dret a l'alimentació i de la varietat de béns jurídics que posa en valor a través de la seva formulació. Aquesta naturalesa jurídica del DAA resulta difícil de classificar, ja que no podem parlar exclusivament d'un dret socioeconòmic de garantia del nivell de vida suficient, sinó que té implicacions que van molt més enllà, com en el dret a la salut i el dret a un medi ambient sa que comporten polítiques públiques d'afectació al conjunt del

²¹ DE ARAUJO FERRAZ, Mariana. Direito à alimentação e sustentabilidade. Tesis doctoral. Universidade de Sao Paulo. 2013.

²² La directiva 1.2 estableix que Els Estats haurien de promoure la democràcia, l'estat de dret, el desenvolupament sostenible i la bona gestió dels afers públics, promoure i protegir els drets humans i les llibertats fonamentals per tal de facultar les persones i la societat civil per fer demandes als seus governants, formular polítiques que abordin les seves necessitats específiques i garantir la rendició de comptes i la transparència dels governs i els processos d'adopció de decisions dels Estats en l'aplicació d'aquestes polítiques. Els Estats haurien de promoure especialment la llibertat d'opinió i expressió, la llibertat d'informació, la llibertat de premsa i la llibertat d'associació per afavorir la realització progressiva del dret a una alimentació adequada en el context de la seguretat alimentària nacional. Els aliments no haurien de ser utilitzats com a instrument de pressió política i econòmica”.

²³ SHOLZ, Vera; FARET, Pablo. La dimensión política del derecho a la Alimentación en América Latina: cuando las libertades individuales no bastan. Noviembre, 2013. Disponible a [\(37\) La dimensión política del derecho a la alimentación en América Latina: cuando las voluntades individuales no bastan | Vera Scholz - Academia.edu](#)

²⁴ VIVERO POL, José Luís y RAMÍREZ, Pablo. Hambre, derechos humanos y la consolidación del Estado en América Latina. En Derecho a la Alimentación, Políticas Públicas e Instituciones contra el Hambre de José Luis Vivero i Ximena Erazo (editoras). LOM Ediciones. Santiago de Chile, 2009

sistema alimentari. Les polítiques públiques que es desenvolupin, per tal de donar compliment al contingut complex del dret a l'alimentació, s'hauran de construir sobre tots els elements i àmbits de la realitat afectats per la configuració jurídica del mateix.

III. LES OBLIGACIONS DELS ESTATS QUE EMANEN DEL DRET A L'ALIMENTACIÓ ADEQUADA, DIRECTRIUS VOLUNTÀRIES I EL SEU VINCLE AMB LES POLÍTIQUES PÚBLIQUES

L'OG12 ens ofereix una definició integral i ambiciosa del DAA, que implica una acció determinada i coordinada de les institucions per tal de fer-lo efectiu. La incorporació al PIDESC situa el DAA com un dret humà i escala la seva condició a obligació per part dels estats que hauran de definir les seves polítiques alimentàries amb un enfocament de drets. Sense entrar en profunditat en les diferències, conceptuals i de disseny institucional per al seu compliment entre els drets civils i polítics i els drets econòmics, socials i culturals com el DAA, sense cap mena de dubte els segons s'incorporen en les obligacions estatals per fer-los efectius.

Com a drets humans, a més a més, que implica la nota d'interdependència i de posada al mateix nivell de tots i cadascun d'aquets, s'incorporen com una obligació jurídica dels estats, constituint un imperatiu el disseny de polítiques que promoguin l'equitat entre homes i dones com a titulars de dret.²⁵

²⁵ PAUTASSI, Laura C. Los difusos vínculos de articulación entre políticas públicas y derechos humanos. En *Derecho a la Alimentación, Políticas Públicas e Instituciones contra el Hambre* de José Luis Vivero i Ximena Erazo (editores). LOM Ediciones. Santiago de Chile, 2009. L'autora precisa que "l'enfocament de drets utilitza el marc conceptual que aporten els drets humans per aplicar-los a les polítiques de desenvolupament" i que en els darrers anys "els principis, regles i estàndards que componen el dret internacional dels drets humans han establert amb més exactitud les obligacions negatives i positives de l'Estat. Implica, entre altres efectes, que s'ha precisat no tan sols tot allò que l'Estat no ha de fer per evitar violacions als drets i garanties ciutadanes, sinó també allò que ha de fer per aconseguir la plena realització dels drets civils i polítics i també els econòmics, socials i culturals.

El DAA, com a dret humà, aplica els principis dels drets humans i un anàlisi del mateix estudia els processos de planificació, operació i resultats en base a aquests.²⁶ Entre aquests destaquem l'equitat, la no-discriminació, la transparència, l'observança de la llei, el rendiment de comptes, la dignitat humana, la participació, l'empoderament i els mecanismes de recursos.

Les obligacions dels estats derivades del DAA

Després de la definició del marc conceptual del DAA i dels elements que en delimiten llur contingut material, la concreció en el terreny pràctic és el següent repte del conjunt regulador del DAA. Per aquest motiu, i davant la falta de concreció del PIDESC en les mesures que implicava en l'àmbit del DAA, l'OG12 estableix un seguit d'obligacions per als estats, a qui es considera la pedra angular en la materialització del DAA.

L'OG12 categoritza en tres les obligacions dels estats: la de respectar, protegir i realitzar. Aquestes les haurem de correlacionar amb els elements que forma part del contingut del DAA, podent d'aquesta forma tenir una visió de conjunt de quines són les polítiques públiques dels estats per tal donar compliment a un dret complex com aquest. Aquestes, sense cap mena de dubte seran interdepartamentals i transversals i s'hauran d'utilitzar instruments jurídics varis i marcs competencials multinivell i multidisciplinaris per tal que les polítiques siguin efectives.

Sobre l'obligació de respectar, els Estats tenen l'obligació de respectar l'accés existent de les persones als aliments i als mitjans per obtenir-los. Això implica no prendre mesures que impedeixin l'accés als aliments, com podria ser negar assistència alimentària a opositors polítics.²⁷ La FAO posa alguns exemples de com es podria impedir l'accés als aliments, com²⁸ denegant assistència

²⁶ Op. Cit. 24

²⁷ Observació General núm. 12 de l'article 11 del Pacte Internacional de Drets Socials, Econòmics i Culturals (PIDESC) sobre el dret a l'alimentació adequada. Document E/2000/22.

²⁸ FAO. El derecho a la alimentación adecuada. Folleto Informativo N° 34. Roma, 2010 (pàg. 10).

alimentària a opositors polítics, amb desallotjaments forçosos de les terres que abasteixen dels aliments, permeten la contaminació d'aquestes o destruint-les per a possibilitar-ne altres usos sense trobar alternatives que garanteixin aquest accés als aliments.

Quan l'OG12 parla de l'obligació de protegir, ens la defineix com la responsabilitat dels Estats emparar les persones contra les violacions del seu dret a l'alimentació per part de tercers, ja siguin actors estatals o no estatals. Això inclou garantir que les empreses no vulnerin els drets humans en les seves activitats relacionades amb l'alimentació. Algunes mesures de protecció seria intervenir amb mesures específiques quan els subjectes privats impedeixen a les persones realitzar aquest dret. Per exemple, a través de normatives sobre higiene alimentària que regulen l'activitat de les empreses alimentàries per garantir una alimentació saludable als consumidors.²⁹

Finalment, l'OG12 estableix la tercera obligació dels estats, la de realitzar el dret a l'alimentació, obligació que implica que els Estats han de prendre mesures positives per garantir l'accés a una alimentació adequada per a totes les persones sota la seva jurisdicció. Això pot incloure la implementació de polítiques públiques, programes d'assistència alimentària, regulacions i altres accions per assegurar que tothom pugui gaudir del seu dret a l'alimentació.³⁰

De les obligacions de caràcter general que hem descrit, de respectar, protegir i realitzar, la regulació ens determina quines són de caràcter immediat i quines es caracteritzen per la nota de gradualitat. En el primer cas, tenim les obligacions de no discriminar, de no fer polítiques regressives en l'àmbit del DAA i les de garantir un mínim essencial per a tota persona, d'acord amb el dret fonamental a estar protegit contra la fam tal com indica l'art. 11 PIDESC. Ara bé, sobre la resta, les obligacions de caràcter gradual, que es relacionen amb les possibilitats reals que té cada estat en fer-les efectives en la seva

²⁹ BOTTIGLIERI, Maria. La protezione del diritto al cibo adeguato nella Costituzione Italiana. Article que forma part de la publicació Alimentare i diritti culturali a cura de Jörg Luther, Giovanni Boggero, Aracne Roma. Ed. Aracne. Roma, 2018.

³⁰ FAO. El derecho a la alimentación adecuada. Folleto Informativo N° 34. Roma, 2010 (pàg. 10).

conjuntura específica, la FAO³¹ estableix que els estats hauran de fer tot el possible que estigui a les seves mans per fer efectives les obligacions i hauran de realitzar un pla per tal que el compliment de totes les obligacions derivades del DAA es facin efectives.

Finalment, per tancar aquest breu resum de les obligacions que se'n deriven de la configuració jurídica del DAA com a dret humà, i sent d'especial rellevància per a l'argument d'aquest article i que desenvoluparem en el proper punt, són les obligacions jurídiques estatals extraterritorials, que segons alguns actors van més enllà del que disposa l'OG12 d'assistència i cooperació tècnica i que implica que les decisions i polítiques alimentàries que es duen a terme en l'interior del país no perjudiquin la realització del DAA en altres països. El relator especial Oliver De Schutter, que considera que el DAA imposa no només obligacions envers als ciutadans del propi estat sinó també cap a les poblacions dels altres territoris, en especial referència a polítiques agràries o comercials que poden perjudicar la capacitat d'altres països de procurar-se una alimentació adequada per als seus ciutadans.³²

Més enllà de les obligacions de tipus jurídic establertes en l'OG12, i veient els pocs avanços realitzats uns anys després i corroborats en la Segona Cimera sobre l'Alimentació del 2002, es va decidir elaborar una directriu d'aplicació voluntària per facilitar la concreció pràctica de les accions dels estats per tal de garantir el DAA.

Aquestes directrius, segons Enrique de Loma-Ossorio³³ es caracteritzen per establir un camí per a la consecució del DAA, donar suport a l poder judicial en la definició del DAA, millorar la formulació de polítiques i Lleis sobre el DAA i ser una eina que ajudi a les entitats de la societat civil per exigir responsabilitats als governants.

31 Op. Cit. 17

32 DE SCHUTTER, Olivier. Informe del Relator Especial sobre el dret a l'alimentació 2008. Missió a l'Organització Mundial del Comerç. A/HRC/10/005/Add.2*.

33 DE LOMA-OSSORIO, Enrique. El Derecho a la Alimentación. Definición, avances y retos. Centro de Investigación para la Paz – Boletín ECOS núm.4, octubre 2008.

Entre aquestes directrius, sense ànim d'exhaustivitat, caldria destacar-ne algunes que ens serveixen de fonament per explicar la relació amb els sistemes alimentaris locals, com són l'entorn democràtic i de garantia dels drets humans³⁴ (Directriu 1), la participació dels titulars de dret (Directriu 6), la protecció i posada en valor dels recursos naturals productius d'àmbit local (Directriu 8) i la sostenibilitat del sistema alimentari (Directriu 8E).

IV. SISTEMES ALIMENTARIS LOCALS: DEFINICIÓ I RELACIÓ AMB LA SOBIRANIA ALIMENTÀRIA I EL DRET A L'ALIMENTACIÓ

Abans d'entrar en l'anàlisi sobre el contingut del DAA i la possibilitat interpretativa que el foment dels sistemes alimentaris locals, d'ara en endavant SAL, es pugui considerar part material del DAA, resulta necessari fer una breu definició dels SAL i de la relació que guarda amb conceptes afins com la sobirania alimentària i el mateix DAA.

Segurament, els conceptes SAL, sobirania alimentària i dret a l'alimentació poden generar certa confusió i ser interpretats de manera molt similar generant dubtes sobre l'autonomia conceptual de l'un sobre l'altre. En aquest sentit mirarem de clarificar la distinció conceptual a través de la naturalesa de cadascun i de la finalitat a que respon la seva conceptualització.

Primer de tot, comencem intentant aproximant-nos a una definició de SAL. Ens serveix la definició que ofereix Rastoin per a un cas concret, els sistemes alimentaris territorialitzats³⁵ els quals defineix com "un conjunt de cadenes agroalimentàries, localitzades en un espai geogràfic, de dimensió regional i coordinades per una governança territorial". Rastoin ens introdueix alguns dels elements centrals dels SAL, com la ubicació en un mateix territori del conjunt

³⁴ FAO. Directrius Voluntaries en recolzament de la realització progressiva del dret a l'alimentació adequada en el context de la seguretat alimentària nacional. Roma, 2005. (L'aprovació va tenir lloc al novembre de 2004 en el marc del Consell de la FAO en el seu 127è període de sessions).

³⁵ RASTOIN, Jean-Louis. Les systèmes alimentaires territorialisés: considérations théoriques et justifications empiriques. A *Économies et Sociétés. Série Systèmes agroalimentaires*, col·lecció 49, núm. 8, 2015.

de la cadena agroalimentària, pel que implica que en aquest s'hi realitza pràcticament tota la producció, transformació, distribució i consum dels aliments; i d'altra banda, ens introdueix un altre element constitutiu dels SAL, la presa de decisions en el mateix territori sobre el sistema alimentari evitant l'externalització cap a organitzacions i mercats globals.

Marta Muñoz, fila una mica més prim en la definició dels SAL³⁶ i ho fa considerant-los com el conjunt d'actors de les cadenes alimentàries (des de la producció al consum) que participen en la governança del sistema alimentari en un territori de reduïdes dimensions amb la finalitat d'organitzar-se entre ells per tal de produir i consumir aliments. Aquí l'autora introdueix un matís important, la participació de tots els actors en la governança i en les decisions que afecten al sistema alimentari, des dels productors als consumidors, que és el que s'anomena democràcia alimentària. Un altre factor que precisa l'autora és que el territori afectat per aquest sistema alimentari és de dimensions reduïdes, adjectivant aquest territori que ja mencionava Rastoin. El que si explicita l'autora³⁷ són les finalitats dels SAL, això és, esmenar les perjudicis dels sistemes alimentaris globals, que són socials, sanitàries o mediambientals, posant l'èmfasi amb el component de sostenibilitat dels SAL.

Altres autors³⁸, han caracteritzat els SAL per promoure la producció i consum d'aliments a nivell local, fomentant la connexió entre productors i consumidors, i prioritant la sostenibilitat econòmica, ambiental i social a la cadena alimentària, posant més èmfasi amb la reconexió dels productors i consumidors que s'ha perdut en les llargues cadenes agroalimentàries que caracteritzen el sistema alimentari globalitzat.

Tanmateix, autors com JM Greene³⁹ consideren que un canvi cap a la producció i consum local és la forma d'apropar els aliments saludables a la

³⁶ MUÑOZ GÓMEZ, Marta J. La relocalización alimentaria: vector en la transición agroecológica del derecho alimentario. *Revista General de Derecho Administrativo* 62 (2023).

³⁷ Id.

³⁸ RODRÍGUEZ, M., et al. Reconexión producción-consumo, seguridad alimentaria y desarrollo rural. *Agronomía Mesoamericana*, 26(2), 373-385. (2015).

³⁹ GREENE, J.M. (2009). Localization: Implementing The Right to Food. *Drake Journal of Agricultural Law*, 14, 389-398.

majoria de la gent, sent una eina indispensable per a garantir el DAA. Greene considera la promoció dels DAA com una política que busca precisament millorar l'accés als aliments sans i promoure la sobirania alimentària. En aquesta línia referent a l'adequació dels aliments, recordem com un element dels DAA, es remarca que els SAL són propicis per a la conservació de l'agrodiversitat i l'adaptació a les tradicions culinàries de cada emplaçament, molt cop afectades pels monocultius dedicats a l'agroexportació.

Segurament, una de les dificultats per definir els sistemes alimentaris locals està en la dimensió del territori que abasta.⁴⁰ Aquí ens podem trobar en concepcions diferents del que entenem per producte local que difereixen quasi de forma substantiva deixant el concepte de SAL excessivament difós, tant a nivell de regulacions normatives sobre la definició de producte local⁴¹, com a nivell acadèmic.⁴² El consens en el impuls dels SAL està en la impugnació dels sistemes globals i les seves externalitats negatives i la necessitat de formular alternatives relocalitzadores.

⁴⁰ ENTHOVEN, Laura i GROELEDE Van den Broeck. Local food systems: Reviewing two decades of research. *Agricultural Systems* 193 (2021).

⁴¹ Id. "Als Estats Units, la Llei d'Aliments, Conservació i Energia dels EUA del 2008 defineix un producte alimentari local com aquell que es comercialitza dins d'una àrea que està "a menys de 400 milles (aproximadament 644 km) de l'origen del producte, o en l'estat on es produeix". A Canadà, els aliments reconeguts com a locals són "aliments produïts a la província o territori on es venen, o aliments venuts a través de fronteres provincials dins de 50 km de la província o territori d'origen" (Govern de Canadà, 2013). A la UE, el Reglament (UE) núm. 807/2014 estableix que la definició dels mercats locals elegibles per rebre suport del Fons Agrícola Europeu per al Desenvolupament Rural (FEADER) s'haurà d'especificar en els programes de desenvolupament rural dels Estats membres. Per tant, l'escala d'aliments locals varia entre els països de la UE. Tot i això, el Centre Comú de Recerca de la UE descriu un AGL com "un sistema alimentari en el qual els aliments són produïts, processats i venuts al detall dins d'una àrea geogràfica definida (dins d'un radi d'aproximadament 20 a 100 km)"

⁴² Id. "En la literatura científica, els significats de "aliment local" varien depenent dels autors i del context de la recerca. Els sistemes d'aliments locals poden estar relacionats generalment amb tres dominis de proximitat: proximitat geogràfica (per exemple, localitat física, distància entre la producció d'aliments i el consum), proximitat relacional (per exemple, relació propera entre els actors dins del sistema alimentari) i proximitat en valors (per exemple, lloc d'origen, traçabilitat, frescor, qualitat)."

Un altre concepte, molt relacionat, i que la seva introducció ens ajuda a conceptualitzar els SAL és el de sobirania alimentària. És comú en el discurs no acadèmic, però fins i tot en el mateix món científic, confondre aquests dos conceptes. Certament, les similitud hi són i segurament una mateixa visió de rerefons sobre el model alimentari volgut. Tanmateix, estem parlant de dos conceptes que tenen una naturalesa força diferent que mereix la pena esclarir i posar en relació al mateix temps amb el DAA per tal de poder afrontar la discussió final d'aquest article.

La sobirania alimentària és un concepte desenvolupat i introduït per la Via Campesina⁴³ que rep diverses modificacions a mesura que es va consolidant el moviment, format per entitats de la societat civil amb un pes específic d'organitzacions de defensa dels interessos de la petita pagesia, per arribar a una de les definicions més complertes que es va formular al 2002 al Fòrum per la Sobirania Alimentària, que es va celebrar de forma paral·lela a la Cimera Mundial de l'Alimentació a Roma, dient:

“El dret dels pobles, les comunitats i els països a definir les seves pròpies polítiques agrícoles, laborals, pesqueres, alimentàries i territorials, que siguin adequades des del punt de vista ecològic, social, econòmic i cultural a les seves circumstàncies úniques. Això inclou el veritable dret a l'alimentació i a produir l'aliment, el que significa que tothom té dret a una alimentació segura, nutritiva i culturalment adequada, i als recursos per produir aquests aliments, així com el dret a poder alimentar-se a si mateix i a les seves societats.”

De la definició ja en deduïm en primer lloc la diferent naturalesa del concepte, ja que la sobirania alimentària es defineix com un dret col·lectiu, i no com una realitat alimentària territorial que es dona en el terreny fàctic o com a resultat d'unes polítiques alimentàries locals. Aquest dret que es reivindica per part de

⁴³ Tal com es defineixen ells mateixos, La Via Camperola, fundada el 1993, és un moviment internacional que aplega milions de pagesos* treballadors sense terra, indígenes, pastors, pescadors, treballadors agrícoles migrants, petits i mitjans agricultors, dones rurals i joves pagesos d' arreu del món. Construïda sobre un sòlid sentit d'unitat i solidaritat, La Via Camperola defensa l'agricultura pagesa per la Sobirania Alimentària. <https://viacampesina.org/es/la-via-campesina-la-voz-las-campesinas-los-campesinos-del-mundo/>

comunitats, pobles o països i que, per tant, del qual n'estan privats per la sostracció d'aquest per part de les grans corporacions en el marc dels tractats de lliure comerç que impossibiliten el seu exercici. En tot cas, val a dir, la sobirania alimentària no té un estatus jurídic⁴⁴, a diferència del DAA, i per tant en movem en el terreny de la *legge ferenda*, d'allò que hauria de ser, sent per tant la seva naturalesa de caire polític.

Un altre element que se'n deriva de la definició és la seva concepció teleològica, és a dir, és vincula la possibilitat d'exercici del dret a poder fer unes determinades polítiques agroalimentàries, que segons la definició siguin adequades des d'un punt de vista ecològic, social, econòmic i cultural. Per tant, la sobirania alimentària no és una reivindicació de poder legislatiu i executiu *strictu sensu* sinó un exercici necessari per tal d'acomplir amb uns objectius determinats i fixats *a priori* i que tenen la base en el capgirament dels efectes negatius que està provocant el sistema alimentari global, com la introducció de monocultius que priva de de l'autosuficiència a les comunitats locals, l'acaparament de terres, la remuneració injusta al petit productor que es veu destinat a malviure en la precarietat i en la vulneració en molts casos del seu DAA, o, també, l'impacte al medi ambient per un sistema productiu que es configura com un dels motors d'impuls del canvi climàtic pel seu paper generador d'emissions.⁴⁵

Tot i la diferència d'estatus legal de la sobirania alimentària, que aspira a ser un dret col·lectiu i el DAA, que és un dret individual reconegut en el marc del dret internacional, la sobirania alimentària opera en aquest marc narratiu establert en la seva reivindicació com un prerrequisit per poder fer efectiu el DAA. És a dir, es considera que sense la capacitat de fer polítiques agroalimentàries des de les comunitats de base no es podran assolir les condicions que fan possible l'efectivitat del DAA.

⁴⁴ BEUCHELT, T. D., & VIRCHOW, D. Food sovereignty or the human right to adequate food: which concept serves better as international development policy for global hunger and poverty reduction? a Agriculture and Human Values, volumen 29, 2 (2012).

⁴⁵ MUÑOZ GÓMEZ, Marta J. La relocalización alimentaria: vector en la transición agroecológica del derecho alimentario. Revista General de Derecho Administrativo 62 (2023).

Així, establint una relació entre sobirania alimentària i SAL veiem que el primer és una proposició de dret col·lectiu a poder fer polítiques alimentàries des de les comunitats, pobles i països i els SAL són una realitat creada gràcies a determinades decisions polítiques i normes jurídiques establertes. La sobirania alimentària, es podria resumir, seria la potestat de les comunitats de poder bastir sistemes alimentaris locals per tal de garantir un model alimentari ecològic, més jut socialment i saludable.

Una qüestió important, i que ens ajuda a delimitar conceptualment tant els SAL com la sobirania alimentària, és la de proximitat i delimitació geogràfica de l'abast de cadascun d'aquests conceptes. La sobirania alimentària es concep com a dret col·lectiu però no deixa, en la seva definició, un marge molt gran per saber on rau aquest dret i aquest poder per poder exercir les polítiques alimentàries adequades. Així, en la definició, es menciona a les comunitats, pobles i països. És, per tant, una definició conceptualitzada des del dret polític per tal de donar una resposta a les problemàtiques alimentàries que s'hi generen en el seu sí. En canvi, en la conceptualització dels SAL, la proximitat és un element que es construeix des de la consideració d'idoneïtat per a bastir un sistema alimentari que reuneixi les característiques volgudes. Així veiem com es defineix la proximitat en base a tres paràmetres, tal com explica Marta Muñoz⁴⁶ com la proximitat física, social i ecosistèmica, entesa com l'adaptació de les pràctiques productives a l'entorn natural.

Una altra diferència important, més enllà de la seva naturalesa, està en la pròpia finalitat de cada concepte. Si per un costat tenim que els SAL es conceptualitzen en base a les externalitats negatives del sistema alimentari globalitzat, posant l'èmfasi amb la sostenibilitat del propi sistema alimentari, atès que s'han demostrat les conseqüències negatives sobre el medi ambient del sistema alimentari actual, veiem que, sense negar aquest extrem, l'impuls de la sobirania alimentària ve més motivat per la reivindicació de justícia dels petits productors que s'han vist perjudicats per les dinàmiques dels mercats globals i per la creació d'un marc de relacions que realment possibiliti el DAA.

⁴⁶ MUÑOZ GÓMEZ, Marta (2023).

Finalment, si hi ha algun concepte sobre el què pivoten els altres aquest és el DAA, que opera en aquest marc conceptual com a pedra angular i com a finalitat última la seva garantia a totes les persones. El DAA, de caràcter individual, es caracteritza, a diferència dels SAL i de la sobirania alimentària en què és un concepte vinculant per les administracions públiques i que genera un enfocament de drets en la formulació de les polítiques públiques alimentàries. En aquest sentit, els SAL serien un instrument de política pública per tal de fer efectiu el DAA, fet que analitzarem en el proper punt, i la sobirania alimentària seria un dret col·lectiu reivindicat per la societat civil, però no reconegut oficialment, per tal de poder recuperar el poder de fer polítiques agroalimentàries des del territori, fet que ara queden pràcticament buides les competències degut als tractats de lliure comerç.

V. LA PROMOCIÓ DE SISTEMES ALIMENTARIS LOCALS DES DE LA PERSPECTIVA JURÍDICA DEL DAA

Un cop establertes les definicions i relacions entre els conceptes implicats, això és, els SAL, la sobirania alimentària i el DAA, ens disposem a dur a terme un introductori exercici exegètic de les fonts jurídiques, en la seva màxima amplitud, del DAA, dret humà que disposa de reconeixement i de caràcter vinculant per a les organitzacions principalment estatals, per tal de començar assentar bases en la inclusió de la promoció dels SAL com a element material dels DAA.

Un intent de reforçar des del punt de vista jurídic un acció governativa que escasseja en la promoció dels mateixos, sent pocs els exemples de promoció pública dels SAL⁴⁷ com és el cas de l'Estat Francès amb la regulació dels PAT

⁴⁷ L'autora Marta Muñoz la iniciativa de l'Estat Francès de regular els PAT (Projets Alimentaires Territorieux), que els descriu com a instruments jurídics voluntaris que es formalitzen mitjançant un contracte entre els actors locals implicats. Aquests projectes es desenvolupen de manera concertada amb la participació de diversos actors d'un territori, incloent ciutadans, actors de la cadena alimentària i administracions locals. La governança alimentària participativa és un element clau en els PAT, ja que atorguen a la societat civil el dret a decidir sobre l'organització del sistema alimentari local en el qual habiten. A través dels PAT, es busca promoure la relocalització alimentària i la transició ecològica dels sistemes jurídics

(Projets Alimentaires Territorieux) que tot i ser de caràcter voluntari reben un gran impuls per part de l'estat gràcies a la seva regulació. Existeixen altres iniciatives a nivell internacional per al foment públic, però basat en accions aïllades més que en la definició en termes legals i programàtics dels SAL⁴⁸ com el Programa Nacional de Seguretat Alimentària de Brasil que incorpora accions per a la garantia del dret a l'alimentació en les escoles rurals dels seus alumnes a través de programes de compra pública a productors locals.

Aquest breu anàlisi que proposo, per tal de reforçar jurídicament la necessitat de promoure els SAL per tal de poder garantir el DAA es basarà en una recerca d'elements que estan en el mateix cos doctrinal del DAA, des dels Tractats internacionals fins a la doctrina establerta pels Relators Especials del Dret a l'alimentació o altres experts⁴⁹ passant per la resta de disposicions jurídiques que han anat conformat el cos legal vigent del DAA.

Però abans de començar sembla útil exposar el perquè d'aquest exercici d'intentar vincular la promoció dels SAL al DAA. El principal argument el trobem en la naturalesa del DAA com a dret humà i el que això implica a nivell de polítiques públiques per garantir-lo, que es fan des de l'enfocament de drets i reconeixement la titularitat individual de les persones d'aquest dret. Les polítiques públiques amb enfocament de drets comporten mecanismes de rendició de comptes tal com hem explicat en el punt tercer d'aquest article. D'altra banda, i malgrat que estem parlant d'un dret humà de titularitat individual, el DAA comporta per al seu efectiu compliment accions governamentals de tipus sistèmics, això és, que afecten a l'estructura del sistema alimentari per tal de poder garantir aquest dret al conjunt de la població. Elements com la disponibilitat, l'accés, l'adequació i la sostenibilitat interpel·len de forma permanent al sistema alimentari i a la manera que està operant, amb totes les externalitats que genera. Per tant, la consecució

⁴⁸ RODRÍGUEZ-GONZÁLEZ, Shirley; SCNEIDER, Sergio; COLEHO-DE-SOUZA, Gabriela. Reconexión Producción-Consumo: Cambio pa Seguridad Alimentaria y Nutricional y el Desarrollo Rural. Revista Agronomía Mesoamericana, vol. 26, núm. 2 (2015). Universidad de Costa Rica.

⁴⁹ L'art. 38 dels estatuts de la Cort Internacional de Justícia estableix que l'opinió dels experts de major rellevància esdevé font del Dret Internacional.

d'aquests elements en l'actualitat, però sobretot en les properes dècades, haurà d'anar lligat al debat sobre els efectes i resultats de cada forma que coneixem d'organitzat els sistemes alimentaris, entre ells els SAL.

Un cop feta aquesta introducció necessària per entendre la finalitat d'interrelacionar aquests dos conceptes i debats entre SAL i DAA s'imposa la necessitat de desglossar aquelles característiques que ens puguin portar a pensar que el desenvolupament de SAL és una acció necessària i que forma part, per tant, del contingut del DAA.

Caràcter universal de les obligacions dels estats envers el DAA

Com hem explicat, els titulars de dret del DAA són totes les persones a nivell individual. Però quan parlem de les obligacions dels estats per tal de donar compliment al DAA entenem en primer lloc que són dirigides als ciutadans que pertanyen a la seva jurisdicció. I, en efecte. És així. No obstant això, un corrent doctrinal cada cop més estès considera que les obligacions referents al compliment dels drets humans impliquen no prendre decisions o dur a terme accions de les quals se'n derivin conseqüències transnacionals en perjudici del gaudi dels drets humans de ciutadans d'altres països⁵⁰.

En l'àmbit concret del DAA varis Relators especials del Dret a l'Alimentació, com Ziegler, De Schutter o Elver, han afrontat aquesta qüestió posant sobre la taula la necessitat d'incorporar les obligacions extraterritorials dels estats per tal de limitar o vetar aquelles polítiques alimentàries nacionals que acaben causant perjudicis en el gaudi del DAA. Especialment J. Ziegler⁵¹ que critica les subvencions a la agricultura de països de l'OCDE i el proteccionisme agrícola d'aquests provocant la invasió de productes a mercats de països en desenvolupament a preus molt competitius per les subvencions als productors,

⁵⁰ Garcia Juantey, Ana (2015). L'autora (pàg. 177) exposa el desenvolupament d'aquest corrent que es concreta amb el consorci ETO que aglutina al voltant de 80 acadèmics que consideren necessari imbricar aquesta perspectiva del caràcter extraterritorial de les obligacions dels estats en matèria de drets humans.

⁵¹Ziegler, Jean. Informe del Relator Especial sobre el dret a l'alimentació, Jean, presentat d'acord amb la resolució 2003/25 de la Comissió de Drets Humans, E/CN.4/2004/10, (2004)

afectant d'aquesta manera a la seguretat alimentària a nivell global afectant a la competitivitat dels productors dels països en desenvolupament.

J.M Greene, ⁵² en aquesta línia, crítica la Farm Bill americana precisament per expandir les subvencions als productors i per no abordar adequadament les qüestions relacionades amb la producció i consum d'aliments locals. A més a més, exposa que les subvencions als grans productors nord-americans, per produir aliments de baixa qualitat, creen un mercat d'exportació de productes agrícoles que es poden vendre a l'estranger per sota del cost real de producció, cosa que perjudica els agricultors estrangers que produeixen aliments més saludables per als seus mercats locals. Això pot portar a la destrucció dels mercats locals i posar en perill la subsistència dels petits agricultors en aquests països. Per Greene, aquestes accions suposen una vulneració del DAA, atès que provoquen que els petits productors, nacionals i estrangers, vagin desapareixent per insostenibilitat econòmica, per què els aliments saludables es converteixen en inassequibles per les persones amb renda baixa i globalment es distribueixen de forma desigual.

Ziegler ⁵³exposa també que els acords de lliure comerç poden tenir un impacte negatiu en la seguretat alimentària en afavorir l'exportació d'aliments en lloc de prioritzar la producció local per al consum intern. Això pot posar en risc la disponibilitat d'aliments bàsics i l'autonomia alimentària dels països.

El que ens venen a dir aquests autors és que polítiques nacionals agrícoles suposen una vulneració del DAA per dos motius, per un costat per què es subvenciona un tipus d'alimentació poc saludable en mans de grans productors, i per què s'altera l'equilibri internacional perjudicant els productors locals de països tercers, i també nacionals, dificultant l'accés a aliments saludables. El marc del lliure comerç i del sistema alimentari global posa les condicions per a què es produeixin aquestes vulneracions.

Per tant, des de la perspectiva de les obligacions extraterritorials dels estats envers els drets humans en general, i envers el DAA en particular, les

⁵² Greene, J.M. (2009). Localization: Implementing The Right to Food. *Drake Journal of Agricultural Law*, 14, 389-398.

⁵³ Op. Cit.

polítiques agroalimentàries nacionals haurien de dirigir-se cap a la relocalització alimentària comportant un menor impacte en els països tercers, i aportant una major quantitat d'aliments de qualitat i saludables a la població interior.

La disponibilitat present i futura dels aliments: la sostenibilitat alimentària

El primer element del DAA definit a l'OG12 és la disponibilitat present i futura dels aliments, el que la doctrina ha entès també com un mandat de definir sistemes alimentaris sostenibles. La disponibilitat, el fet de que la població tingui a la seva disposició – ja sigui als mercats o en distribucions públiques- alimentació suficient per tal de garantir una dieta equilibrada. Com explicàvem al començament de l'article aquest element es va deixar de posar en qüestió amb la revolució verda centrant-se el debat en les titularitats d'accés als aliments atès que s'havia superat el sostre malthusià amb una capacitat productiva alimentària fins i tot excedentària. Tanmateix, el context actual de canvi climàtic i de risc d'emergències sanitàries a nivell internacional posen en dubte aquest paradigma de disponibilitat i obliguen a replantejar els models productius i d'accés als aliments en pro de la seguretat i sostenibilitat alimentària.

Sobre les crisis alimentàries, pensant que en el que portem de segle XXI se n'han succeït dos (això és, la crisi alimentària de 2006 i l'emergència internacional per la pandèmia produïda per la COVID19), part de la doctrina considera necessari prioritzar els sistemes alimentaris locals per tal de garantir la disponibilitat dels aliments en tot moment.⁵⁴ La resiliència és un element característic dels sistemes locals més adaptats per garantir la seguretat alimentària en temps de crisis econòmiques, moviments especuladors o emergències sanitàries. Al mateix temps, a la declaració aprovada en l'Assemblea de les Nacions Unides de 2021⁵⁵ en context de pandèmia derivada per la COVID19 on s'afirma (punt 18) es destaca la importància de donar suport

⁵⁴ CRAVIOTTI, C. (2022). El fomento de los sistemas alimentarios locales: implicaciones y controversias de las políticas de abastecimiento local de alimentos. *Temas y Debates*, 26, 137-157

⁵⁵ Asamblea General de las Naciones Unidas (2021). El dret a l'alimentació. A/RES/76/166.

als petits productors locals i les comunitats dedicades a l'agricultura en petita escala com a part de les mesures per garantir la seguretat alimentària i la realització del dret a l'alimentació i (punt 35) on la cooperació i assistència tècnica ha d'anar dirigida a "que contribueixen de manera eficaç a l'expansió i la millora sostenibles de l'agricultura i en particular a la seva sostenibilitat ambiental, la producció d'aliments, els projectes per obtenir diversitat de cultius i de bestiar i les innovacions institucionals, com els bancs de llavors comunitaris, els cursos pràctics per a agricultors i les fires de llavors.." afirmacions que de forma indirecta posen de relleu la rellevància dels sistemes alimentaris locals en el repte d'afrontar les crisis alimentàries.

No obstant tot l'exposat, la sostenibilitat alimentària és la pedra angular sobre la que s'assentarà la disponibilitat alimentària en les properes dècades. El canvi climàtic i l'escassetat de recursos naturals posa en perill la capacitat productiva amb els mètodes vigents i en el marc d'un sistema alimentari globalitzat que provoca tantes externalitats ambientals negatives. Per aquest motiu està al cor de la definició del DAA en la mateixa OG12 on explicita l'imperatiu de la disponibilitat present i futura dels aliments per tal de garantir el DAA. Tanmateix, si bé és cert que la referència explícita als SAL en els textos jurídics que estableixen el DAA com a organització del conjunt de processos alimentaris necessària per a la garantia de la sostenibilitat alimentària no apareix, són molt els textos de veus autoritzades que en posen l'èmfasi, com l'antic Relator Especial del Dret a l'Alimentació, Oliver de Schutter, en el seu informe final exposa ⁵⁶ la importància de vincular la sostenibilitat amb els sistemes alimentaris locals. Es menciona que la reconstrucció dels sistemes alimentaris locals, que inclou inversions en infraestructura, envasament, processament i canals de distribució, pot contribuir a la sostenibilitat tant a nivell ambiental com social i econòmic. A més a més, enfortint els sistemes alimentaris locals, es pot impulsar el desenvolupament rural, reduir la pobresa rural i frenar la migració de les zones rurals a les zones urbanes. A més, es ressalta que la promoció dels sistemes alimentaris locals millora la resiliència de les ciutats, especialment en un context de creixement urbà i augment de la

⁵⁶ DE SCHUTTER, Olivier. A/HRC/25/57. (s.f.). Informe del Relator Especial sobre el dret a l'alimentació (2014).

demanda d'aliments. Aquestes accions poden contribuir a una major sostenibilitat en termes de seguretat alimentària, equitat, salut i medi ambient.

Marta Muñoz ⁵⁷ destaca que els sistemes alimentaris locals són considerats com a paràmetre clau de la sostenibilitat ambiental dels sistemes alimentaris. Aquests sistemes promouen la proximitat de la cadena alimentària, la qual cosa pot tenir diversos beneficis ambientals, econòmics i socials. Per exemple, la reducció de les distàncies en la producció i distribució d'aliments pot contribuir a la disminució de les emissions de gasos d'efecte hivernacle associades al transport d'aliments a llarga distància. A més, els sistemes alimentaris locals poden fomentar pràctiques agrícoles més sostenibles, com l'agricultura ecològica, la preservació de la biodiversitat i la reducció de l'ús de pesticides i fertilitzants químics.

L'adequació alimentària: cultural, nutricional i ecosistèmica

Segurament un dels grans reptes dels sistemes alimentaris contemporanis és poder garantir una alimentació adequada des del punt de vista cultural i nutricional, i respectuosa amb l'agrodiversitat pròpia de cada zona geogràfica. Si es proposa un anàlisi conjunt d'aquestes característiques de l'adequació alimentària és per la intersecció que s'imposa d'aquestes en les polítiques de garantia del DAA.

En primer lloc, Greene⁵⁸, en aquest sentit, destaca un canvi en les polítiques per incentivar la producció d'aliments locals podria millorar significativament el sistema alimentari, portant aliments més sans a més persones. Segons l'autor, un canvi cap a la producció i consum d'aliments locals és la millor manera d'assegurar l'accés a aliments sans i donar compliment al dret a l'alimentació. L'autor correlaciona el sistema d'ajudes a l'agricultura a la concentració en grans corporacions de l'agricultura i en la producció d'aliments de baixa qualitat nutricional, però econòmicament accessibles a la població. Per tant, un dels

⁵⁷ Op. Cit pàg. 17.

⁵⁸ Op. Cit pàg. 21

requisits per poder disposar als mercats locals d'alimentació saludable passa per un canvi de polítiques que prioritzi els SAL.

La relació entre l'agrobiodiversitat i el dret a l'alimentació està estretament interconnectada. L'agrobiodiversitat es refereix a la diversitat de les espècies cultivades en l'agricultura i a la varietat genètica present en els ecosistemes agrícoles. Aquesta diversitat és fonamental per garantir la seguretat alimentària, la resiliència davant els impactes ambientals i climàtics, així com la sostenibilitat a llarg termini de l'agricultura. Per tant, el foment dels SAL sembla recolzar-se també sobre aquest concepte d'agrodiversitat que troba en el respecte dels ecosistemes locals i en les varietats agrícoles pròpies de cada territori la seva garantia. A més a més, els mètodes productius i de distribució respectuosos amb l'agrodiversitat són els que proporcionen als consumidors una alimentació més saludable.

Maurizia Pierri⁵⁹ planteja que El dret a l'alimentació, reconegut com un dret humà fonamental, implica no només la disponibilitat d'aliments en quantitat suficient, sinó també la qualitat i la diversitat alimentària. La conservació de l'agrobiodiversitat és essencial per garantir la disponibilitat d'aliments sans, nutritius i culturalment adequats. A més, la diversitat de cultius contribueix a preservar les tradicions alimentàries locals i a promoure una dieta equilibrada i sostenible.

En aquesta línia destaquen diversos informes de la FAO sobre la preocupació que genera la pèrdua d'agrobiodiversitat,⁶⁰ com per exemple "Biodiversitat, la nostra alimentació en depèn" de 2004 en el que es destaca la tendència a

⁵⁹ **Pierri**, Maurizia. Diritto al cibo, diversità alimentare e agrobiodiversità: quali strumenti di tutela? Osservazioni su alcune esperienze significative tra diritto internazionale e sovranità nazionale a la Rivista quadrimestrale di Diritto dell'Ambiente. Numero 2, 2016.

⁶⁰ Entesa segons la mateixa organització com varietat i variabilitat d'animals, plantes i microorganismes que són importants per a l'aliment i l'agricultura i que són el resultat de les interaccions entre l'entorn, els recursos genètics i els sistemes de gestió i les pràctiques utilitzades pels homes FAO, *Agricultural Biodiversity, Multifunctional Character of Agriculture and Land Conference*, Background Paper 1, Maastricht, Netherlands, September 1999, p.4

l'homogenització de cultius amb l'agricultura moderna el que implica una pèrdua de varietat genètica.

En definitiva, el mercat global i el sistema de producció que n'està a la base suposa un canvi en els cultius promovent el monocultiu, la distància entre els llocs de producció i els consumidors, afectant a l'element qualitatiu del DAA, que és l'adequació en termes culturals i nutricionals, a més a més, de suposar una pèrdua de agrobiodiversitat que posa en perill de la seguretat alimentària. Per tant, el foment dels SAL sembla clau per tal de donar compliment als elements qualitatius del DAA i que estan a la mateixa definició com a element indissociable del compliment del DAA.

La participació dels actors de la cadena alimentària: la democràcia alimentària

Tot i no ser explícitament un element central en la definició del DAA, tal com hem exposat en el punt segon, la democràcia i la participació són elements indissociables del DAA quan parlem de les polítiques amb enfocaments de drets, ja que el DAA és un dret humà. És des d'aquesta perspectiva que se'ns fa necessari incloure els titulars del dret a l'alimentació en els processos de participació per tal de dissenyar les estratègies per tal d'aconseguir l'objectiu proposat.

Per tal de poder garantir aquesta participació dels titulars de dret, entre els quals també podríem incloure molts petits productors que satisfan el seu DAA gràcies a l'autoabastiment, ens porta a una arquitectura institucional flexible i que sigui permeable a la participació de tots ells. I aquesta arquitectura la trobem conceptualitzada en la definició dels SAL, en què la governança alimentària n'és un element necessari i⁶¹ en la qual tots els agents de la cadena alimentària participen en la definició de les polítiques alimentàries a escala local, creant d'aquesta forma els mecanismes procedimentals per a aconseguir una distribució justa del valor, una producció sostenible i una accessibilitat i adequació alimentària a la població local.

⁶¹ Op. Cit pàg. 17.

Des d'aquesta òptica, la promoció dels SAL, amb el seus elements democràtics que en són constitutius sembla una contraproposta necessària per tal de facilitar la participació que és del tot inexistent en el sistema alimentari global, on són les grans corporacions agroalimentàries les que acaben conformant les polítiques alimentàries a nivell planetari.

VI. CONCLUSIONS

La garantia del DAA ha passat per dificultats disperses en la història recent, des de la falta de disponibilitat passada, a la falta d'accés equitatiu als recursos alimentaris, a la sostenibilitat del sistema alimentari en un context d'emergència climàtica. Aquesta realitat històrica subjacent al procés de normativització i interpretació del contingut del DAA és determinant per concretar les obligacions dels estats i les polítiques públiques que se'n deriven per fer-lo efectiu.

La conceptualització dels SAL com a resultat d'unes determinades polítiques públiques s'interpreta per la doctrina i per altres fonts jurídiques com un element indisociable del compliment del DAA en els temps actuals i com a marc des del qual es pot donar resposta als elements que configuren el DAA: la disponibilitat present i futura d'aliments, l'adequació, l'accés i la participació dels titulars del dret.

L'assumpció doctrinal d'aquest marc interpretatiu del DAA obligaria a una reformulació quasi integral del model alimentari vigent dominat per les dinàmiques del mercat globalitzat. La relocalització alimentària s'imposaria així com a eix sobre el qual haurien de girar el conjunt de les polítiques alimentàries dirigides al compliment del DAA.

Cal recordar, per acabar, que aquesta és una aproximació interpretativa incipient de la necessitat d'incloure el foment públic dels SAL dins de les obligacions jurídiques que emanen del DAA. Moltes veus autoritzades comencen ja a incloure aquesta perspectiva en les seves opinions jurídiques per poder fer efectiu el DAA en el context contemporani, però encara es fa

necessària una sistematització en l'estudi d'aquesta aproximació per elevar-la a contingut material del DAA.

VII. BIBLIOGRAFÍA

- BOTTIGLIERI, Maria. La protezione del diritto al cibo adeguato nella Costituzione Italiana. Article que forma part de la publicació Alimentare i diritti culturali a cura de Jörg Luther, Giovanni Boggero, Aracne Roma. Ed. Aracne. Roma, 2018.
- CRAVIOTTI, C. (2022). El fomento de los sistemas alimentarios locales: implicaciones y controversias de las políticas de abastecimiento local de alimentos. *Temas y Debates*, 26, 137-157.
- DE ARAUJO FERRAZ, Mariana. Direito à alimentação e sustentabilidade. Tesis doctoral. Universidade de Sao Paulo. 2013.
- DE LOMA-OSSORIO, Enrique. El Derecho a la Alimentación. Definición, avances y retos. Centro de Investigación para la Paz – Boletín ECOS núm.4, octubre 2008.
- DE SCHUTTER, Olivier. Informe del Relator Especial sobre el dret a l'alimentació 2008. Missió a l'Organització Mundial del Comerç. A/HRC/10/005/Add.2*.
- ENTHOVEN, Laura i GROELEDE Van den Broeck. Local food systems: Reviewing two decades of research. *Agricultural Systems* 193 (2021).
- GARCIA JUANTEY, Ana. Un enfoque integrado del Derecho a la Alimentación y la Seguridad Alimentaria en el marco del Desarrollo Sostenible. Tesis Doctoral. Universidad Pompeu Fabra, 2015.
- GOLAY, Christophe. Droit a l'alimentation et accès à la justice. Ed. Bruyillant. Brussel-les, 2011.
- GREENE, J. M. (2009). Localization: Implementing The Right to Food. *Drake Journal of Agricultural Law*, 14, 389-398.
- MARTÍN LÓPEZ, M.A. (2023). La necesidad de unificar y reforzar la protección jurídica de la agrobiodiversidad en el orden internacional. *Revista Catalana de Dret Ambiental*, Vol. XIV, Núm. 2, pàg. 1-38.

- MUÑOZ GÓMEZ, Marta J. La relocalización alimentaria: vector en la transición agroecológica del derecho alimentario. *Revista General de Derecho Administrativo* 62 (2023).
- PIERRI, Maurizia. Diritto al cibo, diversità alimentare e agrobiodiversità: quali strumenti di tutela? Osservazioni su alcune esperienze significative tra diritto internazionale e sovranità nazionale a la *Rivista quadrimestrale di Diritto dell'Ambiente*. Numero 2, 2016.
- RASTOIN, Jean-Louis. Les systèmes alimentaires territorialisés : considérations théoriques et justifications empiriques. A *Économies et Sociétés. Série Systèmes agroalimentaires*, col·lecció 49, núm. 8, 2015.
- RODRÍGUEZ, M., et al. Reconexión producción-consumo, seguridad alimentaria y desarrollo rural. *Agronomía Mesoamericana*, 26(2), 373-385. (2015).
- RODRÍGUEZ-GONZÁLEZ, Shirley; SCNEIDER, Sergio; COLEHO-DE-SOUZA, Gabriela. Reconexión Producción-Consumo: Cambio pa Seguridad Alimentaria y Nutricional y el Desarrollo Rural. *Revista Agronomía Mesoamericana*, vol. 26, núm. 2 (2015). Universidad de Costa Rica.
- SEN, A. (1981), *Poverty and Famines. An Essay on Entitlement and Deprivation*, Oxford University Press, Oxford.
- SHOLZ, Vera; FARET, Pablo. La dimensión política del derecho a la Alimentación en América Latina: cuando las libertades individuales no bastan. Noviembre, 2013. Disponible a [\(37\) La dimensión política del derecho a la alimentación en América Latina: cuando las voluntades individuales no bastan | Vera Scholz - Academia.edu](#)
- STEEL, Carolyn. *Sitopia, How Food Can Save the World*. Ed. Chatto&Windus. Londres. 2020.
- VIVERO Pol, José Luís y RAMÍREZ, Pablo. *Hambre, derechos humanos y la consolidación del Estado en América Latina*. En *Derecho a la Alimentación, Políticas Públicas e Instituciones contra el Hambre* de José Luis Vivero i Ximena Erazo (editores). LOM Ediciones. Santiago de Chile, 2009.

ZIEGLER, Jean. Informe del Relator Especial sobre el dret a l'alimentació, Jean, presentat d'acord amb la resolució 2003/25 de la Comissió de Drets Humans, E/CN.4/2004/10, (2004).